

"Landet Ålands och helge konungs Olavs sigill"

ÅLÄNSK ODLING

56:e årgången

Åländsk Odling utgör ett forum för uppsatser
om åländsk kulturhistoria.

ÅRSBOK 1996

MUSEIBYRÅN

- Hirvonen S. kaivausten nahkamateriaali. Pro gradu-tutkielma, TYÄL. Åbo universitets arkeologiska institutionens arkiv.
- Litteratur:**
- Bergman B. 1988 Knivar. Falköping.
 Bergman B. 1995 Knivslidor. Milano.
 Blomqvist R. 1938 Medeltida svärd, dolkar och slidor funna i Lund. Kulturen 1937. Lund.
 Bolstad G. 1991 Slirer. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 8. Dagliglivets gjenstander. Del II. Redaksjon Schia E. & Molau P.B. Bergen.
 Carlsson R. 1989 KS 25; Arkeologisk undersökning norr om slottet. Kastelholms slott, Arkeologiska undersökningar 1984; KS 15 - KS 29. Museibyrån, Kastelholm 1989:1. Redaktör Åqvist C. Mariehamn.
 Carlsson R. 1991 Läder. Bryggaren ett kvarter i centrum. En medeltidsarkeologisk undersökning i Uppsala. Rapport UV 1991:1. Uppsala.
 Carlsson R. 1993 Kastelholms slott. Datering av Kastelholms slott. Museibyrån, Kastelholm 1993:1. Åbo.
 Cowgill J.-De Neergaard M.-Griffiths N. 1987 Knives and scabbards. Medieval finds from excavations in London: 1. London.
 Frank R. 1991 KS 52; Arkeologisk undersökning öster om slottet. Kastelholms slott, Arkeologiska undersökningar 1985-1989; KS 30 - KS 52. Museibyrån, Kastelholm 1991:1. Redaktör Åqvist C. Mariehamn.
 Fredriksson M. 1982 Knivslidor. Helgeandsholmen 1000 år i Stockholms ström. Redaktör Dahlbäck G. Borås.
 Granberg I. 1984 Skinn och läder. Tradition Beredning Sömnad. Helsingborg.
 Grieg S. 1933 Middelalderste byfund fra Bergen og Oslo. Oslo.
 Jäfvart E. 1938 Skomod och skotillverkning från medeltiden till våra dagar. Nordiska Museets Handlingar: 10. Stockholm.
 Kastelholms slott 1988 Kastelholms slott, Arkeologiska undersökningar 1982 och 1983; KS 1 - KS 14. Museibyrån, Kastelholm 1988:1. Redaktör Carlsson R. Mariehamn.
 Kastelholms slott 1989 Kastelholms slott, Arkeologiska undersökningar 1984; KS 15 - KS 29. Museibyrån, Kastelholm 1989:1. Redaktör Åqvist C. Mariehamn.
 Kastelholms slott 1991 Kastelholms slott, Arkeologiska undersökningar 1985-1989; KS 30 - KS 52. Museibyrån, Kastelholm 1991:1. Redaktör Åqvist C. Mariehamn.
 London Museum 1993 London Museum Medieval Catalogue 1940. Ipswich.
 Nordman A-M. 1991 KS 41; Arkeologisk undersökning öster om slottet. Kastelholms slott, Arkeologiska undersökningar 1985-1989; KS 30 - KS 52. Museibyrån, Kastelholm 1991:1. Redaktör Åqvist C. Mariehamn.
 Roslund Y. 1984 Klädedräkt. Kransen ett medeltida kvarter i Uppsala. Upplands fornminnesföreningens tidskrift 50. Uppsala.
 Valonen N. 1958 Turun viemärikaivantölöydöistä. Turun kaupungin Historiallinen Museo 20-21 1956-1957. Turku.

SIGNE JÄRVENPÄÄ

Kastelholms kungsgårds trädgård

Inledning

Kastelholms kungsgård äger idag väldigt litet av sin forna prakt. Man kan lätt se att det hus som går under namnet karaktärsbyggnaden byggts om många gånger, och av den en gång magnifika fågården återstår blott två byggnader. Trädgården är övervuxen med spansk körvel och äppelträden mycket gamla. Många har redan dött bort och de återstående ser ut att kunna knäckas under nästa vinters snö. Men om vårarna blommar mångdubbla gula påskliljor, doftande poetnarcisser och blå ackleja här och var i det torra fjolårsgräset. Något senare svämmas det över av krollilja under träden och ytter om staketet blommar den granna brandliljan. Hela den slitna anläggningen äger stor charm och sätter fantasin i rörelse. Hur såg det hela ut i begynnelsen, hur var det tänkt, och vem var det som åstadkom allt detta? Svaren på dessa frågor står faktiskt att finna, i blekta gamla handlingar där bläcket blivit brunt, i husesyneinstrument och domstolsprotokoll. Den som är intresserad och lycklig nog att inte vara allergisk för damm kan följa historien via dessa dokument och handlingar.

År 1772 - Kastelholms nya kungsgård

Kastelholms kungsgårds bostadsbyggnader låg till år 1772 alldeles intill slottet, där museibyråns platskontor och Kastelholms arbetskolonis baracker finns i dag. Efter att Kastelholms kungsgårds gamla karaktärsbyggnad brunnit ner år 1772 beslöt gårdens arrendator, riddaren och hovrättsrådet Samuel Ehrenmalm¹, att låta flytta hela gårdskomplexet till Ahlängsbacken på västra sidan om Slottssundet. Han var naturligtvis tvungen att anhålla om tillstånd till detta av det kungliga kammarkollegiet, vilket dock inte visde sig innebära några svårigheter, utan hans anhållan besvarades jakande den 14 januari 1774².

Det nya gårdsläget, som redovisas första gången på en karta från 1773³, var väl valt. Gården skulle placeras i ett uttalat krönläge på en nord-sydlig höjdsträckning, med sjökontakt och vida utblickar över det omgivande landskapet där Slottssundet, Kastelholms slott och Sunds kyrka ingick som viktiga, visuella element.

Samuel Ehrenmalms mor Elisabet Åkerhjelm och hans egen hustru, som också var hans kusin på modernet, friherrinnan Renata Åkerhjelm, härstammade båda från Margrethelund i Uppland. Både detta slott och andra svenska herremansgårdar måste ha påverkat Samuel Ehrenmalm då han skulle bygga Kastelholms nya kungsgård, som ursprungligen planerades som en rokokoplanläggning i Hårlemans och Wijnblads anda, med en större karaktärsbyggnad och två vinkelställda flygelbyggnader.

Mangården skulle placeras skilt för sig i norr och fägården i söder. En stor trädgård skulle anläggas på sluttningen mot Slottssundet öster om den nya mangårdstomten. Karaktärsbyggnaden skulle uppföras i nord-sydlig riktning i tomtgränsen mot trädgården och planerades som en 2½ våningar hög byggnad i sten⁴ med två symmetriskt placerade flygelbyggnader i 1½ plan.

Hela det arkitektoniska arrangemanget med den väl synliga och medvetna inplaceringen i landskapet, hade sekelgamla anor och otaliga förbilder i både nordisk och kontinental slotts- och herrgårdarkitektur. Symmetriskt placerade flygelbyggnader hade blivit på modet i Sverige redan på 1600-talet och hade också förekommit vid den gamla kungsgårdstomten invid slottet⁵.

Som första etapp förverkligades de två flygelbyggnaderna. Den norra (som fortfarande står kvar) var avsedd för tjänstefolket, medan den södra (som brann ner på 1830-talet) uppfördes till bostadsbyggnad för arrendatorn. Ehrenmalm var dock tvungen att också sköta om sina andra arrendegårdar Grelsby och Haga, och byggandet av karaktärsbyggnaden kom aldrig i gång. 1786 dog hans hustru, och kort därefter anhöll han om att antingen befrias från skyldigheten att uppföra karaktärsbyggnaden eller att erhålla förlängning av kungsgårdsarrendet motsvarande det antal år som han hade till godo i form av överbyggnad. Den 6 maj 1788 beviljades Ehrenmalm befrielse från skyldigheten att uppföra en karaktärsbyggnad, Hans Kungliga Majestät hade funnit en sådan alldeles onödig och en förlängning av arrendekontraktet kunde inte komma i fråga, eftersom detta skulle ha stridit mot gällande lag.⁶

Ritningarna till den planerade karaktärsbyggnaden visar oss ett 2½ våningar högt stenhus med sju fönsteraxlar på långsidorna och tre på gavlarna. Byggnaden hade ritats med mittrisalter på båda långsidorna och om man antar att huset är inspirerat av eller direkt återgår på arkitekt Carl Wijnblads mönsterböcker från 1755 och 1756⁷ så ger det oss en byggnad med frontespiser på båda långsidorna. Av ritningarna framgår att byggnaden skulle placeras i en sluttning (källarvåningen har full höjd endast i halva byggnaden, längs ena långsidan) och i källaren skulle inrymmas ett orangeri i anslutning till trädgården.

Den firsidiga mangårdstomten avgränsades alltså i öster av karaktärs- huset (var det meningen) och i norr och söder av de båda flygelbyggnaderna. Mot väster fanns en bodlänga. Tomten omgärdades dessutom av ett staket, som var försett med fyra grindar; för inkörsel mot öster och väster samt gånggrindar mot norr och söder. Söder om mangården låg fägården med sina djurhus, stallar och lador. Hela anläggningen var således av anslående proportioner och mycket imponerande. Den mest magnifika av gårdens byggnader – eftersom karaktärsbyggnaden aldrig kom att uppföras – var (och är) det vitrappade stenfähuset som avgränsade fägården i söder. Byggnaden står fortfarande kvar som ett monument över Ehrenmalms arkitektoniska strävanden. Den har nyligen restaurerats och är med sina välvda fönster- och dörröppningar otvivelaktigt Ålands vackraste fähusbyggnad.

Den tidigare bebyggelsen intill slottet hade vuxit fram på ett mera oplanerat, man kan kanske säga medeltida, sätt runt en firsidigt kringbyggd gård. Den gamla tomten saknade också alla möjligheter till utbyggnad enligt

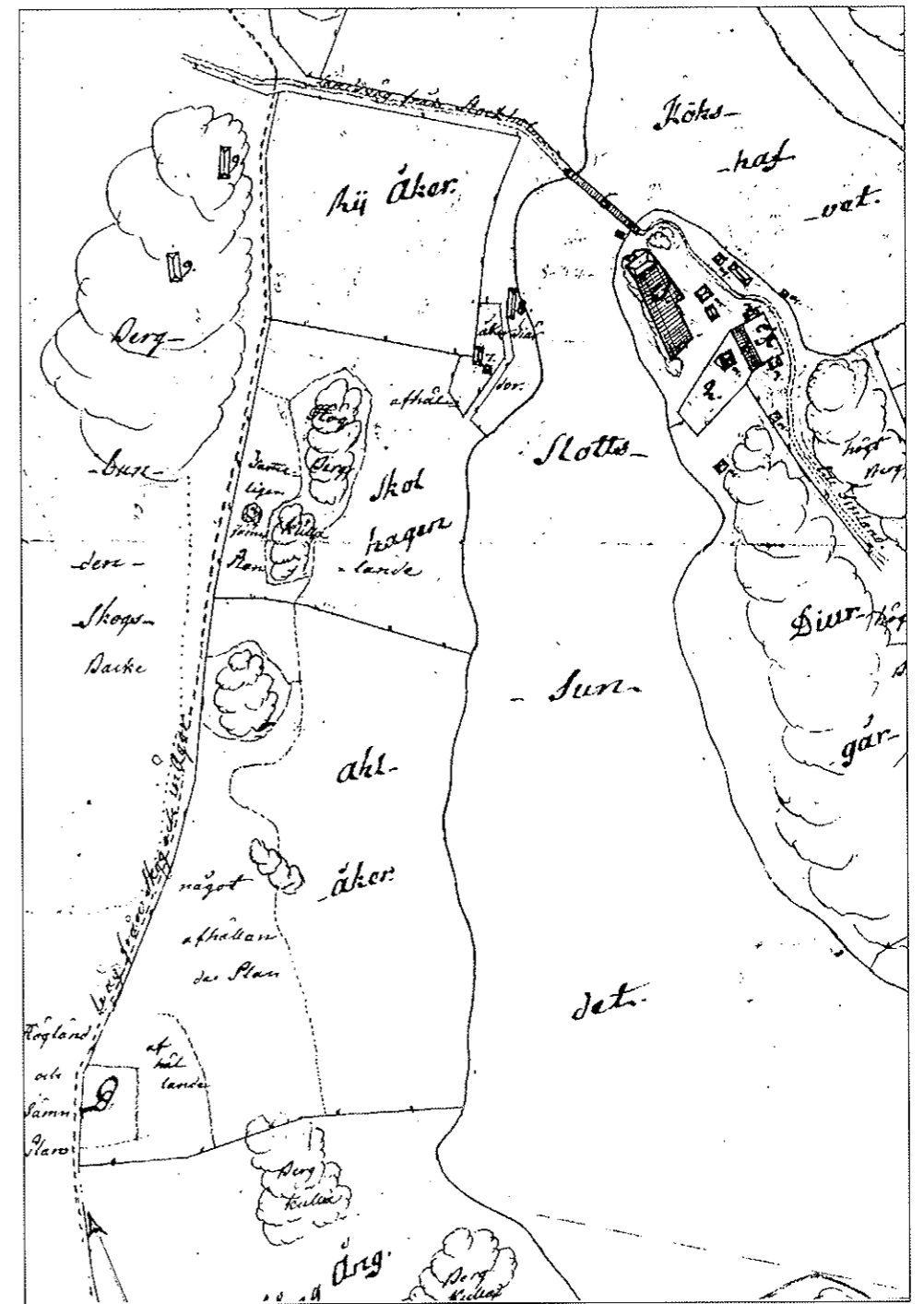

Fig. 1. Efter 1772 års brand utsågs så gott som genast ny plats för Kastelholms kungsgård på andra sidan Slottssundet. Platsen har givits beteckningen D och området närmast väster om detta betecknas som "högländ och jämn plan". Den väg som senare skulle bli allén upp till nya kungsgården fanns redan, som en "väg från skog och inägor". Platsen där trädgården så småningom kom att anläggas betecknas som "afhållande", dvs sluttande. A. Rob. Helleday, 1773.

vilket som helst arkitektoniskt formspråk som kunde ha varit på modet på Åland under 1700-talet, om man sen talar om kvardröjande barock eller den modernare rokokon. Tomten var låglänt, fuktig och utsikten begränsad, samtidigt som utrymmet var oerhört kringskuret genom närheten till slottet, stränderna och allmänna post- och landsvägen som löpte längs den gamla gårdens östra gräns.⁸ Möjligheten till expansion var med andra ord obefintlig. Det är därför på inget sätt överraskande att riddaren och hovrättsrådet Samuel Ehrenmalm, med tanke på hans bakgrund, uppfostran och bildning, sökte efter en mera anspråksfull plats med bättre topografiska och arkitektoniska förutsättningar där han kunde låta uppföra den nya gårdsanläggningen. Den nya platsen valdes med omsorg och ägde alla förutsättningar att utvecklas till en ståndsmässig herremansmiljö.

Trädgården – något om dess bakgrund

Öster om mangårdstomten låg som ovan nämnts trädgården. Senare huseysneinstrument beskriver denna som en anläggning av väldiga dimensioner och med en väl utarbetad och genomförd plan. Någoting sådant torde inte före detta datum ha förekommit på Åland, även om det redan på 1600-talet funnits trädgårdar vid några av prästgårdarna. På 1700-talet hade det redan blivit vanligare att anlägga trädgårdar inte bara på prästgårdarna, utan också bland den övriga befolkningen.⁹

Det område som vid den nya tomtplanen skulle förvandlas till trädgård hade tills dess använts som betesmark, och var stembundet och bevuxet med lövträd. Arbetet inleddes med röjning av en yta om tre tunnlands och tre kapplands storlek som man "rothög", avlägsnade stenar från och slutligen dränerade genom "trummers anläggande till vattnets afledande"¹⁰, vilket väl betyder att man faktiskt täckdikade.

Den nya trädgården var stram till sin utformning. Uppläggningen var stel och planen följde ett i de dåtida finska landskapen vanligt system, med indelning i reguljära och symmetriskt placerade kvadrater, så kallade kvarter. Eftersom vägen upp till kungsgården nådde tomten något snett¹¹, och därför klippte av ett hörn av trädgården, blev antalet kvarter slutligen 23. Idealet skulle i detta fall ha varit 24. De regelbundna kvarteren, som (beräknat utifrån den nuvarande trädgårdens mått) måste ha haft en sida om nästan femton meter, skildes åt genom gångar. Från gårdsplanen ledde en mittgång ner mot Slottssundet. Runt trädgården fanns en "hög, fast och tät gärdesgård".¹²

Typiskt för denna del av landet var också att trädgården inte utformades som en regelrätt prydnadsträdgård, utan i huvudsak fungerade som köksträdgård. I den svenska rikshalvan skilde man dessa två funktioner från varandra, medan man i den finska rikshalvan – förmodligen många gånger av ekonomiska skäl – följde en annan tradition.

I de äldre trädgårdarna hade olika kvarter haft skilda funktioner, eftersom man från och med medeltiden, då man först började anlägga trädgårdar i Norden, följde det mönster som klosterväsendet förde med sig. Där anlade man

trädgårdens olika delar var för sig, något man sedan fortsatte med under århundraden. I Per Brahes Huuzholdz book från 1581 sägs att en adelsgård skulle ha humlegård, trädgård, och örtagård mm., vilket visar att den gamla indelningen fortfarande fungerade.¹³ I Per Brahes örtagård odlades nyttoväxter, en prydnadsträdgård skulle förmodligen ha kallats blomsteräng, gräsäng eller lustgård. Ehrenmalms trädgård hade nog inte längre denna stränga uppdelning i skilda funktioner för de olika kvarteren.

Hovrättsrådet och riddaren av Kungliga Nordstjärneorden Samuel Ehrenmalm som annars var en framåtsträvande och på alla sätt modern människa¹⁴ valde alltså en omodern form för sin nyanlagda trädgård. Den stränga uppdelningen i exakt liksidiga kvarter har starkare anknytning till nordiskt 1600-tal än till 1700-talets slut. Där rådde ordning och reda i monoton form. Arkitektoniskt var trädgården dock samkomponerad med den planerade mangårdsbebyggelsen och axialiteten betonades genom att mittgången utgjorde fortsättningen på den tänkta huvudbyggnadens mittaxel, medan den till sin övriga utformning och till sitt innehåll var ålderdomlig samt dessutom – det magnifika läget till trots – en nästan ren köksträdgård. Ursprungligen fanns där inte enda blomsterparter och där kom aldrig att finnas några klippta häckar eller vattenkonster, inget av allt det som under 1700-talet utmärkte en herremansgårds prydnadsträdgård. I Sverige anlades trädgårdarna efter franskt mönster med blomsterparter omgivna av buxbomshäckar, klippta boskéer och alléer. I vissa fall hade t o m redan den s.k. engelska parken med dess friare former under 1700-talets slut börjat påverka trädgårds- och parkanläggningarna.

En orsak till att Ehrenmalm valde att utforma sin för åländska förhållanden gigantiska trädgårdsanläggning som en nyttig köksträdgård, var säkert att han inte ägde utan endast arrenderade gården. Han var därför skyldig att sköta den enligt noggranna föreskrifter, och det kan ha varit svårt att inför det kungliga kammarkollegiet förklara nyttan med att anlägga en extravagant, över tre tunnland stor prydnadsträdgård på kronans arrendegård. Ehrenmalm anhöll senare om ersättning, men han kom aldrig att få någoting för det arbete och den möda han lagt ner på trädgården. Trots att han anhöll om detta fick han inte heller någon kompensation för de medel som han satsat ur egen ficka, fastän han hållit sig till en mera nyttoinriktad anläggning. Hans anhållan avslogs av landshövdingen genom ett utslag av den 24 april 1786, och ändrades inte efter detta.¹⁵

Då Samuel Ehrenmalm 1795 frånträdde kungsgårdens arrende till major Herman Müllern (se bilaga 1) ansåg synerätten med hänvisning till 1752 års boställsordning att de av- och tillträdande arrendatorerna sinsemellan borde komma överens om ersättning för de icke laga byggnaderna och anläggningarna. Ehrenmalm anförde besvär över detta till det kungliga kammarkollegiet, men också i deras utslag av den 21 maj 1799 jämfördes trädgården med de icke laga husen. Ehrenmalm avtalade efter detta den 21 december 1799 med major Müllern om att på vissa villkor avstå från vidare anspråk på ersättning för trädgården. Dessa var att Müllern skulle ansvara för de bristfälligheter som synerätten påtalat vid 1795 år husesyn, nämligen anläggandet av humle-

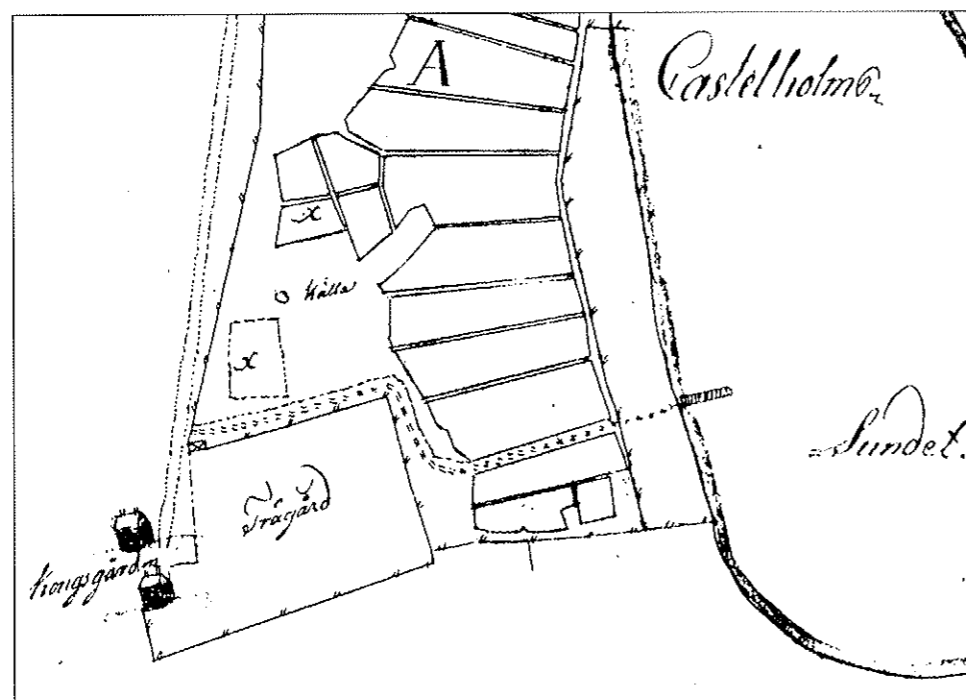

Fig. 2. Karta från 1819 med de båda kungsgårdsflyglarna och trädgården. Den lilla byggnaden i trädgårdens nordvästra hörn kan vara trädgårdsmästarens hus och rutan strax söder om källan kan vara en av de nya ryska kryddgårdstäpporna. Vägen norr om trädgården mot bryggan vid Slottssundets strand finns fortfarande, om än något förvanskad genom golfanläggningen. Nils Dahlén 1810.

gård och uppförandet av en del byggnader å kungsgårdens torp eller reparation av bristfälligheter å dessa.¹⁶

Trädgården – något om dess ursprungliga innehåll

Vid den första husesynen på det nya stället, vilken skedde 1785 under Ehrenmalms arrendetid, innehöll trädgården 45 äppelträd, 100 körsbärsträd och sex päronträd samt en kryddgård med köksväxter. Den sistnämnda har i husesyneinstrumentet namngivits efter ortens sed, och bör ha innehållit allt från morötter och gurka till kål. Någon egentlig kryddgård med enbart kryddväxter var det inte i detta fall fråga om. Arrendatorn hade också låtit plantera ut 87 lönnar i alléer (var sägs inte, men de kan eventuellt ha stått längs trädgårdens ytterkanter). Ytterligare fanns en trädskola där det växte 243 unga äppelträd, 207 lönnar och 124 oxelträd.¹⁷

Tio år senare, år 1795, framgår ur handlingarna att körsbärsträden var planterade längs kvarterens sidor och alltså bildade alléer. Trädskolan låg längst ner i trädgården mitt emot "Stora Gången" och var också omgiven av gärdesgård. I en allé hade dessutom planterats 55 oxlar, 11 askar och nio lönnar.¹⁸ Den allé som nämns här kan vara första avsnittet av den ursprungliga allén från kungsgården ner till allmänna post- och landsvägen. Trädslagen och antalen stämmer dåligt med t ex lönnarna i det föregående husesyneinstrumentet, varför man kan tro att 1785 års alléplanteringar skett i själva trädgården och de senare i allén längs uppfarten till kungsgården.

Vidare innehöll trädgården år 1795 53 äppelträd, av vilka större delen redan under några år burit frukt samt fyra päronträd, fem plommonträd och 21 större och 66 små, nyplanterade körsbärsträd. Där fanns också vinbärsbuskar. Alla träd uppgavs ha varit planterade i linjer. Det nämns också att trädgården var avdelad i kvarter till köksväxter med breda gångar emellan.¹⁹

Ryska militären i Kastelholm 1809-1842

Vid det ryska övertagandet av Finland i samband med 1808-09 års krig besattes också Åland av ryska trupper. Eftersom kronan hade mark och egendomar i Kastelholm, vilka nu hade övergått i den kejsarliga, ryska kronans ägo, kom en del militiepersonal att placeras där. Bl a inkvarterades den ryska kommandanten och hans kansli på kungsgården, där man för deras räkning ända till 1824 hyrde de två bostadsflyglarna. Därefter övergick dessa byggnader helt i militärens disposition och uteslöts ur arrendekontraktet till 1842, då de efter aderton år återlämnades till den civila förvaltningen tillsammans med ett mindre markområde som militären också disponerat.²⁰ Detta markområde omfattade förmodligen efter 1824 enbart två kryddgårdstäppor (se nedan), inte den stora, ehrenmalmska trädgården.

Det första instrumentet från någon syn efter det ryska övertagandet är från juni 1818. Då hölls syn och värdering av de hagar och andra ägor på Kastelholms kungsgård som den kejsarliga militären begagnade. I detta in-

strument nämns två kryddgårdstäppor, av vilka den södra beräknades kunna avkasta sex tunnor potatis per år och den norra, som var inhägnad, beräknades kunna avkasta minst 15 tunnor per år.²¹ Det framgår inte var dessa kryddgårdstäppor legat, men yngre uppgifter gör att man senare kan resonera sig fram till ett antagligt läge. Det är intressant att ett potatisland kunde kallas kryddgård. Det ger en uppfattning om med vilken seghet gamla benämningar bibehålls trots att verkligheten förändras.

Vid det ryska övertagandet arrenderades gården fortfarande av major Herman Müllern, men denne överlät redan 1812 arrendet på ekonomiedirektör (magasinsförvaltare vid Kastelholms kronomagasin²²) Pehr Lignell för den återstående arrendetiden, dvs till 1824. Lignell arrenderade sedan i sin tur ut Kastelholms kungsgårds trädgård åt kommandanten på Åland, generalmajor Gorbunzoff.²³ Gorbunzoff efterträddes 1819 av överste Gerik. Denne hade tydligen odlarintresse eftersom han lät hämta jord från kungsgårdens åkrar för att förbättra sin trädgård.²⁴ Denna uppgift kan förvisso avse hela den stora Ehrenmalmska trädgården, men kan också avse enbart den södra av kryddgårdstäpporna ovan. Den återfinns på en karta från 1824 med beteckningen "en Blom parterre vid den af Comendanten bebodda flygel". På samma karta finns på något avstånd norr om kungsgårdens mangård en "trädgård begagnad af Comendanten samfällt med öfriga Officer-corpsen", vilken man kan förmoda är identisk med den tidigare nämnda, norra kryddgårdstäppan.²⁵

De högre ryska officerarna levde under andra villkor än kungsgårdsarrendatorerna, och försökte inrätta sina liv i enlighet med sina egna önskemål. Så tillkom Kastelholms kungsgårds första blomparterr som ett resultat av en rysk överstes strävan att skapa en ståndsmässig miljö vid sin bostad. Gerik behövde inte ta hänsyn till vad eventuella arrendekontrakt stadgade, han var själv en maktens representant, och gjorde som han önskade. Det ryska befälet åtföljdes också av sina familjer, varför man kan anta att bl a Geriks hustru var mån om miljön runt sitt nya hem.

År 1825 hölls av- och tillträdes husesyn mellan gårdens frånträdande arrendator och tillträdaren, som var handelsmannen Petter Markoff från Åbo. Vid denna husesyn kunde man konstatera att trädgården var i gott skick och att den sedan sist ansenligen förbättrats och utökats.²⁶ Detta yttrande kan eventuellt avse de nytilkomna, ryska kryddgårdstäpporna, men kan också avse förbättringar i den ursprungliga trädgården.

Lignell hävdade dock att över 100 träd av olika slag förstörts under den tid herr general Hesse bott på kungsgården²⁷ (denna general nämns också i ett husesyneinstrument från 1815 och måste således ha hört till den militärpersonal som förlades på Kastelholms kungsgård kort efter 1808-09 års krig). Fem av de ursprungligen tjugotre kvarteren var numera be vuxna med gräs och körsbärsträd som "sjelfmant uppsprungit från rötterna af de närstående Körsbärs träden". I trädgården fanns 60 st större äppelträd och tolv mindre (i plantskola), 5 st päronträd, 328 st körsbärsträd, fem större och 17 mindre plommon träd, av vilka de senare var rotskott som växte i en tät klunga. Dessutom fanns ett större sibiriskt ärträd, 32 oxlar, 20 askar och 25 lönnar. I "mitten av trädgården" (säkert gamla plantskolan) bildade ytterligare 64 lön-

nar en lövsal. De tjugotre kvarteren skildes åt genom breda gångar, av vilka huvudgångarna var täckta med sand.

På ömse sidor om gångarna var fruktträden utplanterade i rader. Även övriga träd stod i rader längs gärsgårdarna och bildade alléer med körsbärsträden på andra sidan om gångarna. En del av kvarteren omgavs av vinbärs- och krusbärsbuskar. Det fanns också några jasminer och syrener och "för prydlighet" en mängd narcisser och tulpaner samt andra blomsterlökar.²⁸ Man hade alltså frångått den rena köksträdgården till förmån för någonting som mera liknade en prydnadsträdgård. Denna förändring var troligen resultatet av ryska ansträngningar, eftersom trädgården som ovan nämnts arrenderats ut redan till Gorbunzoff.

Trädgården omgavs 1825 av en tät gärdesgård som var högre än normalt, mera sluttande lagd samt jämnhuggen och försedd med fyra grindar, en åt varje väderstreck. Både gärdesgården och grindarna krävde dock vid detta tillfälle reparation.²⁹

Lignell hävdade vid 1825 års husesyn att både han själv och Gorbunzoff betydligt utvidgat och förbättrat trädgården genom att plantera ut flera fruktträd än där tidigare funnits. Anmärkningsvärt nog ville Lignell förutom för utvidgningen och förbättringen av trädgården också få ersättning för den ursprungliga anläggningskostnaden av Petter Markoff, varför han ville få trädgården värderad av synerätten! Kungliga kammarkollegiets utslag i frågan från 1799 var tydligen redan glömt.

Markoffs ombud, herr extra notarien Sahlberg medgav att trädgården anlagts av Ehrenmalm och att den senare utvidgats, men inte av Lignell utan av generalmajor Gorbunzoff. Men han påpekade att det enligt författningen och kungliga boställsordningen av 1752 ålåg arrendatorerna att förse kungsgården med trädgård, att hålla denna i skick och dessutom att förbättra den, varför han ansåg att anhållan om värdering borde förkastas.³⁰

Vidare sades 1825 att allén från kungsgården ner till allmänna postvägen anlagts av Ehrenmalm och ursprungligen bestått av 167 träd. Trädslagen var ask, lönn, alm, oxel och asp. Nu fanns endast 67 träd kvar på vägens östra sida och 58 på den västra sidan jämte stammarna av två nyligen utgångna askar. Tre av de i allén utplanterade, större asparna var topphuggna liksom också träden i en asplund på en höjd invid allén. Tillträdaren Markoffs ombud, herr extra notarien Sahlberg, ansåg att avträdaren Lignell borde åläggas att ersätta kostnaden för att plantera ut de 44 träd som saknades. Lignell borde också enligt arrendekontraktet ha planeterat ut fem träd per år under den tid han innehaft gården, vilket han inte gjort, varför även denna kostnad borde åläggas honom, förutom de böter han borde erlagga för sin uraktlåtenhet att följa kontraktet!

Avträdarens ombud, herr extra notarien Plantin, förklarade dock att det enligt det kontrakt majoren ingått med kronan varken ålegat Müllern eller Lignell att verkställa någon sådan trädplantering, varför Plantin ansåg att Lignell inte kunde vara skyldig att ersätta kostnaden för detta, särskilt som kungörelsen av år 1799 var utgiven långt efter att Müllern ingått arrendekontraktet med kronan. De träd som saknades i allén kunde man inte heller

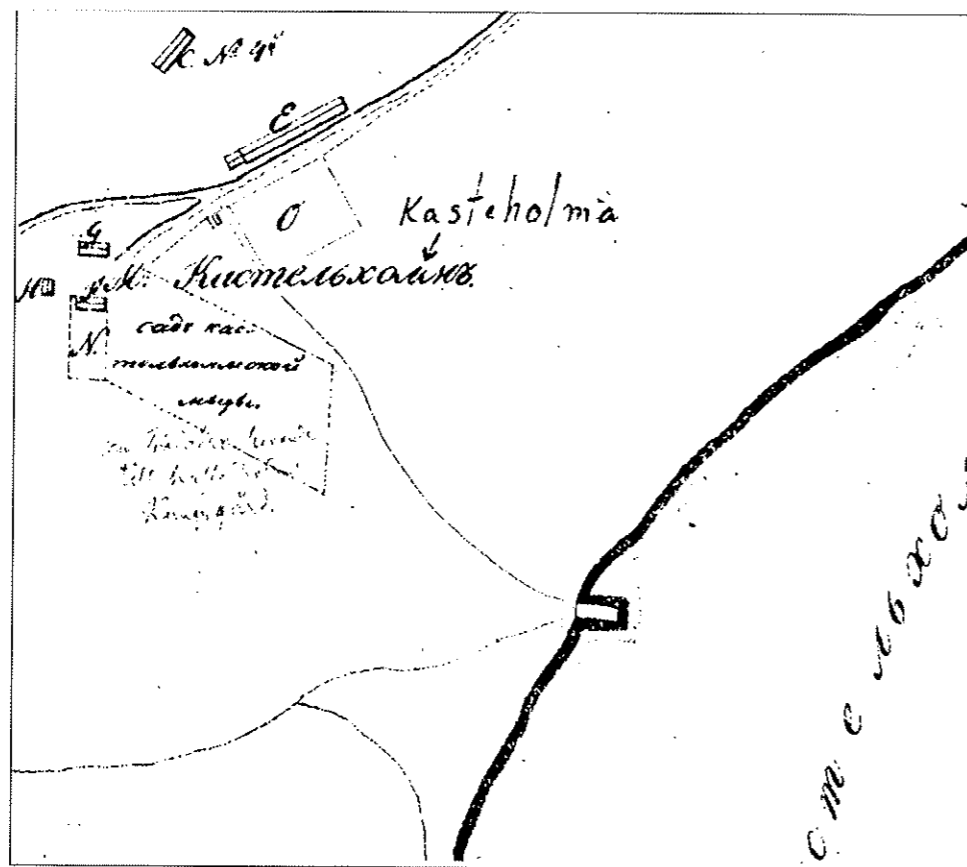

Fig. 3. Den ryska kartan från 1824 innehåller en del intressant information. Söder om den södra flygelbyggnaden, som begagnades av den ryska kommandanten, fanns nu en blomparterr, och rutan O norr om kungsgården var en trädgård som begagnades av "Commendanten samfällt med öfriga Officer-corpsen". Det är egendomligt att de ryska kartritarna uppfattat trädgården som snett anlagd i förhållande till gårdsbebyggelsen, vilket den faktiskt inte är, eller varit. Osignerad, rysk karta, 1824.

lasta Lignell för, eftersom det var den ryska militären som huggit ner dem och använt dem dels till kärraxlar och dels till möbler och annat som de behövt. Detta fanns det också vittnen till, menade Lignells ombud.³¹

Synerätten beslöt senare, den 1 september 1825 i sina fortsatta förhandlingar, bl a att ålägga Markoff med trädplanteringar på av rätten beslutade ställen. Både Lignell och Markoff överklagade rättens beslut.³²

Innan han blev arrendator på kungsgården hade Markoff drivit en handelsbod i Kastelholm. Denna låg vid allmänna post- och landsvägen, en liten bit norr om vägskälet mot Kastelholms kungsgård³³, i närheten av det område som senare togs i bruk som torp under namnet Ladugårdsbacka, emedan den gamla kungsgårdens fähusbyggnader legat där till 1772. Eftersom den ryska kommandanten och hans kansli var inhysta på Kastelholms kungsgård exkluderades de båda bostadsflyglarna tillsammans med en del andra byggnader och markområden som hörde till kungsgården från arrendet i Markoffs kontrakt på gården. Han var också tvungen att avstå mark till tomt för det planerade nya postkontoret, vilket kom att uppföras strax öster om handelsboden vid postvägen ner mot slottet.³⁴ Eftersom bostadsbyggnader för arrendatorn genom kontraktets utformning således saknades, blev Markoff tvungen att för sina privata behov uppföra egna bostadsbyggnader på kungsgården. För detta ändamål såg han ut en plats sydost om den stora trädgården och uppförde där en större bostadsbyggnad i två våningar.³⁵ Här fanns också några uthusbyggnader. De markoffska byggnaderna intill den stora trädgården var genomtänkt och arkitektoniskt väl placerade nedanför en backe med "en mängd gamle, från åverkan fredade björkar af ovanlig längd och storlek samt af en synnerlig prydlighet"³⁶ och med en tilltalande utsikt över Slottssundet. Byggnaderna kom senare att i folkmun kallas "gamla karaktärsbyggnaden", vilket dock är uttryck för ett missförstånd.

Sina egna bostadshus invid handelsboden, de s k Ladugårdsbackabyggnaderna, hyrde Markoff senare ut till den ryska militären då den av kungsgårdens byggnader som användes som kommandantskansli, dvs norra flygelbyggnaden, var i behov av reparation och måste utrymmas 1828.³⁷ Dessa byggnader hyrdes senare, efter en brand på kungsgården, ut åt "Plats Majoren, Öfverste Lieutenanten" Tavast, och efter dennes död skrevs kontrakt för "Commendants Cancelliets, Plats Adjutanten Herr Stabs Capitainen Resslerers samt Quartersmästaren Petroffs behof".³⁸

Den byggnad som användes som bostad för kommandanten "Herr Öfverste Lieutenanten och Riddaren" Pavloff, d v s Kastelholms kungsgårds södra flygelbyggnad, ödelades av eldsvåda natten mellan den andra och den tredje mars 1831 och jämnades senare med marken.³⁹ Samtidigt förstördes också en del av planket kring gården och trädgården samt gårdesgården kring den kryddgård som var anvisad för kommandanten och tjänstemännen vid kansliet. Eftersom varken trädgårdarna eller bostadsflyglarna ingick i arrendekontraktet för gården fastslogs att det inte ålåg Markoff att återställa varken plank eller gårdesgårdar eller att utföra reparationer på de byggnader som disponerades av militären.⁴⁰ Däremot åtog han sig dessa arbeten på entreprenad för en summa om 650 Rubel Banco Assignationer.⁴¹

Året därpå, d v s 1832, nämns i samband med trädgården att den är försvarligen hävdad och hägnad samt att det finns en "tjenlig" trädskola med unga ekar och fruktträd. Allén var väl underhållen och där hade skett årliga nyplanteringar.⁴²

1833 hade man uppfört ett nytt plank kring gårdsplanen vid Kommandantens byggnad samt kring "en intill byggnaden stötande träd och blomstergård", samt satt upp ny gärdesgård kring kommandantens kålgård.⁴³ Gällande den senare är det förmodligen den norra av de två kryddgårdstäpporna som fått byta namn, högst antagligt helt i enlighet med dess användning.

Vid av- och tillträdessynen 1837 var trädgården i samma skick som vid 1825 års husesyn, förutom att den utökats med 10 äppelträd och 32 plommonträd samt att det nu också fanns en trädskola för vilda träd. Vidare sägs att humlegården var anlagd inom trädgården på samma sätt som vid föregående syn, dvs 1825. En ny humlegård om vidpass tvåhundra stänger hade dock anlagts intill ladugården. Förre handlanden Markoff hade också sedan senaste syn låtit plantera ut tjugo unga lönnar och andra lövträd i allén från kungsgården till postvägen. Från posthuset ner mot slottet hade han låtit plantera ut åttiosex andra lövträd på ömse sidor om vägen.⁴⁴ Senare samma år dog Markoff, och arrendet överflyttades genom en kejserlig resolution av den 6 augusti 1839 för den återstående arrendetiden, alltså till 1850, till "Herr Inspektoren" Anders Strömberg.⁴⁵

De olika ryska kommandanter som stationerades på Kastelholms kungsgård gav under sina respektive år på gården prov på intresse för trädgårds-konst. Dels var man intresserad av köksträdgårdsodling, och utvidgade därför omedelbart den ursprungliga trädgården med två s k kryddgårdstäppor. Men dessa täppor utvecklades snart till prydnadsträdgårdar, och man ägnade också den stora, ehrenmalmska trädgården sitt intresse så länge den disponerades av militären. Den södra trädgården förändrades, förmodligen under Geriks tid, till en prydnadsträdgård med anlagda gångar. Men den var inte indelad i kvarter, utan hade en annan form, som en återspeglning av en annan trädgårdskultur. Fortsatta prov på ryssarnas trädgårdsintresse kom senare att ges i Bomarsund, där gårdarna i Skarpans hade stora trädgårdar. Efter att staden grundades på 1860-talet slog sig en del av de tidigare invånarna i Skarpans ner i Mariehamn, och man kan anta att de då förutom ryskinspirerad arkitektur förde med sig lika ryskinspirerade trädgårdsidéer.

Situationen efter den ryska militärens bortflyttning

Sommaren 1842 avslutades överflyttningen av den ryska militären till Bomarsund. Kommandanten och kommandantsstaben flyttade och Kastelholms kungsgårds karaktärsbyggnad återlämnades till civilstyrelsen.⁴⁶ I augusti samma år återlämnades samtliga de hus och den mark på kungsgården som inte ingått i arrendet på gården sedan 1824, då Markoff tillträdde som arrendator på Kastelholms kungsgård. Förutom den återstående, norra flygelbyggnaden och några bodar hade den ryska kommandanten disponerat "å norra och

Westra sidan invid träduset (karaktärsbyggnaden) tvenne mindre Kryddgårdar, deraf den å södra sidan är inhägnad med brädplank och äger någon Kirsbärsskog, den å Westra sidan endast med gärdesgård försedd utan trän. .. Midt emot lilla byggnaden en större Kryddgård av fyrahundra kvadratfamners vidd med de förre inbegripne. Gärdad kring med vanligt gärdsel och stör samt en port, allt i behörigt skick, och finnes äfven i denna Kryddgård några Kirsbärsträn".⁴⁷

Vid följande laga husesyn på kungsgården, hösten 1842, ingick ännu inte kungsgårdens karaktärsbyggnad i arrendet, och besiktades följaktligen inte. Trädgården var däremot i samma skick som vid föregående syn, med det undantaget att den nya arrendatorn anställt en trädgårdsmästare som vårdat träden och inrättat en liten trädskola.⁴⁸

Efterson kungsgårdens karaktärsbyggnad ännu inte införlivats med arrendet på gården, arrenderades byggnaden ut separat, för den återstående tiden av Strömbergs kontrakt. Detta skedde genom offentlig auktion den 2 februari 1844, och karaktärsbyggnaden och de två kryddgårdarna som disponerats av kommandanten gavs till högstbjudande, som var "Herr Medicine och Chirurgie Doctorn Carl Tapenius". Hans anbud var på fem rubel silvermynt per år, och för denna summa fick han tillgång till byggnader och kryddgårdstäppor mot att han åtog sig att vårda och underhålla anläggningen samt förse kryddgårdarna med stängsel, ty dessa var nu i "högst dåligt skick".⁴⁹ Samtidigt auktionerade man bort de hus som kronan ägt, men lämnat kvar i Kastelholm vid avflyttningen till Bomarsund. Av dessa köpte provinsialläkare Tapenius in hemlighuset för tre rubel och femtio kopek.⁵⁰

Situationen efter 1850

År 1850 hölls en grundlig av- och tillträdes husesyn mellan Anders Strömberg och den nya arrendatorn, godsförvaltaren Berndt Wikström. Den norra flygelbyggnaden, som nu i alla sammanhang omtalades som kungsgårdens karaktärsbyggnad, hade återinförlivats i arrendekontraktet tillsammans med de två kryddgårdarna. I instrumentet från denna husesyn behandlas trädgården utförligt. Det berättas att flera av de ursprungliga, 23 kvarteren var övervuxna med gräs och "telningar" av både körsbärs- och plommonträd. I de förvildade kvarteren växte också unga lövträd av flera arter. Äppelträden var 60 till antalet, päronträden fem, körsbärsträden 300 och plommonträden 20. Vidare fanns 30 oxlar, 20 askar, 30 lönnar plus ytterligare 60 av samma sort, som bildade en lövsal i fonden av trädgården, samt en stor mängd unga telningar av olika trädslag.⁵¹ Lövsalen "i fonden" kan avse antingen området strax innanför eller strax utanför den terasskant som utgör avslutning på trädgården vid dess östra gräns ner mot Slottssundet. Här står i dag en mängd fullt utvuxna lövträd, mest ask men också lönn. Här finns också en del oregeibundet placerade stubbar av större träd, vilket visar att träden under en längre tid tillåtits växa fritt på området.

Vidare nämnde man att trädgårdens huvudgångar var sandade och att fruktträden var planterade i rader. Även de övriga lövträden stod i rader längs gärdesgårdarna, och bildade alléer tillsammans med körsbärsträden i kvarteren. Vissa av kvarteren var, som tidigare, omgivna av vin- och krusbärsbuskar, och en mängd narciss-, tulpan- och andra blomsterlökar sades ha funnits. Omkring trädgården fanns en gärdesgård av samma typ som tidigare, "tät, något hög och sluttande lagd".⁵² Beskrivningen avser en bandfast gärdesgård, men högre och med längre och mera horisontellt lagda gessel än vad som var vanligt.

Norr om den stora trädgården fanns ytterligare en trädgård, indelad i kvarter och planterad med frukt- och andra träd. Det angivna läget gör att detta måste vara ryssarnas norra kryddgårdstappa, senare kålgård, men nu förvandlad till fruktträdgård. Den södra kryddgårdstappan, som tillkommit redan under Gorbunzoffs tid, kallades numera trädgård och var indelad i gångar och planterad med både frukt- och andra träd. Dessutom nämndes nu för första gången en mindre köksträdgård norr om karaktärsbyggnaden, försedd med blomsterrabatter och parterr.⁵³ Denna kan eventuellt vara ytterligare ett bevis på den ryske kommandantens odlarmödor, men den kan också vara provincialläkare Carl Tapenius skapelse.

Slutningen ovanför de byggnader som fortfarande tillhörde Markoffs sterbhus var som tidigare nämnts bevuxen med björkar. Den nya arrendatorn anhöll nu om att få avverka några av dessa, eftersom de annars skulle bli för gamla för att gå att använda till någonting överhuvudtaget. Anhållan beviljades på villkor att Wikström skulle låta plantera ut nya björkplantor i de gamlas ställe, "samt omhägna intill dess de kunna sig själva freda".⁵⁴

I allén bedömdes åtskilliga träd ha uppnått sådan ålder att de borde ersättas med nya. Den förlängning av allén ända till bron vid slottet, som hade stadgats i husesyainstrumentet från 1825, hade genomförts redan av Markoff. Man hade också planterat träd såväl vid kungsgårdens mangård som i de senare anlagda trädgårdarna, varigenom gården – trots "karaktärsbyggnadens mindre upphöjda byggnadsstil" – erhållit ett "ganska behagligt utseende". Husesynerätten klagade dock över att utsikten från karaktärshuset hade inskränkts p.g.a. de omgivande höga träden, alltså resultatet av alla trägna planteringsmödor.

Därnäst föreslog husesynerätten att en trädskola för framför allt ekar skulle anläggas öster om lövsalen nedanför stora trädgården, men att arrendatorn naturligtvis, om han kunde finna ett bättre läge, fick anlägga trädskolan var han ville. De unga träden från trädskolan skulle sedan efter hand planteras ut, kanske främst i den ovan omtalade björkhagen så att där fanns träd färdigt på tillväxt när björkarna blev så gamla att man skulle vara tvungen att fälla dem. Trädplanteringarna skulle dels ske med tanke på "gårdens prydnad", dels med tanke på behovet av "till handaslöjden tjenlige trädslag", varför trädskolorna förutom ek skulle innehålla ask, oxel, alm och äppelträd.⁵⁵

1855 hade man redan inrättat en plantskola för ädlare trädslag "uti stora trädgården". Alléen hade däremot utsatts för åverkan året innan, då fientliga trupper "kamperat" i närheten av kungsgården.

Fem år senare, alltså 1860, antecknas i instrumentet från den laga mellan-synen att trädgårdarna var fyra till antalet; den stora ehrenmalmska, en sydväst om denna samt en norr om karaktärsbyggnaden. Situationen var alltså oförändrad. De gamla björkarna ovanför markoffska huset stod fortfarande kvar, men arrendatorn hade tydligen köpt byggnaderna av Markoffs sterbhus, eftersom de nu omtalas som Wikströms enskilda egendom. Vidare fanns det fyra trädskolor på olika ställen i stora trädgården och dessa innehöll ca 300 askar och lönnar. Ekar fick man däremot inte att växa, trots upprepade försök, men husesynerätten ålade ändå arrendatorn att fortsätta försöka dra upp dessa motsträviga träd.⁵⁶

År 1870 hade kungsgården sedan fyra år en ny arrendator, kommunalrådet Karl Georg Rosenberg. Han hade i den ehrenmalmska trädgården låtit anlägga nya, sandade gångar och rabatter med blomsterlökar längs dessa. Arrendatorn anhöll också om att få hugga ner förvuxna fruktträd och ersätta dem med nya, vilket synerätten biföll. I trädgården hade redan hunnit plantera 50 nya körsbärs- och åtta äppelträd. Vidare hade arrendatorn låtit hugga ner hälften av de gamla björkarna söder om trädgården, för vilket han fick sig en skrapa av synerätten. Redan under föregående arrendator hade man dock planterat ut 147 askar, lönnar, oxlar och rönnar i björkhagen, vilka samtliga artade sig väl.

Alléerna hade blivit skräpiga, och arrendatorn beviljades tillstånd att fälla gamla träd och att plantera nya i deras ställe. Trädskolorna var fortfarande fyra, och från dessa hade man planterat ut 152 askar, 47 lönnar, sex oxlar och två rönnar i trädgården. I björkhagen ovanför markoffska huset, som numera tillhörde arrendator Rosenberg, hade man planterat 110 lönnar och askar och allén hade förlängts mot Kulla med 100 askar, lönnar och oxlar. Ekarna ville fortfarande inte växa.⁵⁷

1874 var läget i stort sett detsamma. Trädgårdarna var fyra till antalet, väl underhållna och inhägnade. De innehöll särskilda land för köksväxter, avskilda av sandade gångar med rabatter på sidorna, där blomsterlökar planterats ut. Den lilla täppan norr om karaktärsbyggnaden kallades "en mindre blomstergård". Gamla och förvuxna äppelträd hade man försökt rädda genom att gräva bort gammal jord vid rötterna och sedan föra på ny mylla och skrapa mossan av stammarna. Åtgärderna hade dock inte gett önskat resultat. Arrendator Rosenberg konstaterade dessutom att det inte gick att få ek att växa på kungsgårdens mark.⁵⁸

Den stora omläggningen ca 1880

Tio år senare, 1884, hade emellertid en del större förändringar ägt rum. Trädgårdarna var nu bara två till antalet, den gamla ehrenmalmska och blomsterparterren norr om karaktärsbyggnaden. De två övriga hade, efter att körsbärsträden som växt där dött bort, lagts ner och införlivats med angränsande odlingsmark. I den ehrenmalmska trädgården fanns en mängd fruktträd, trots att många av de gamla dött. Nytt var däremot spjalstaketet av sju

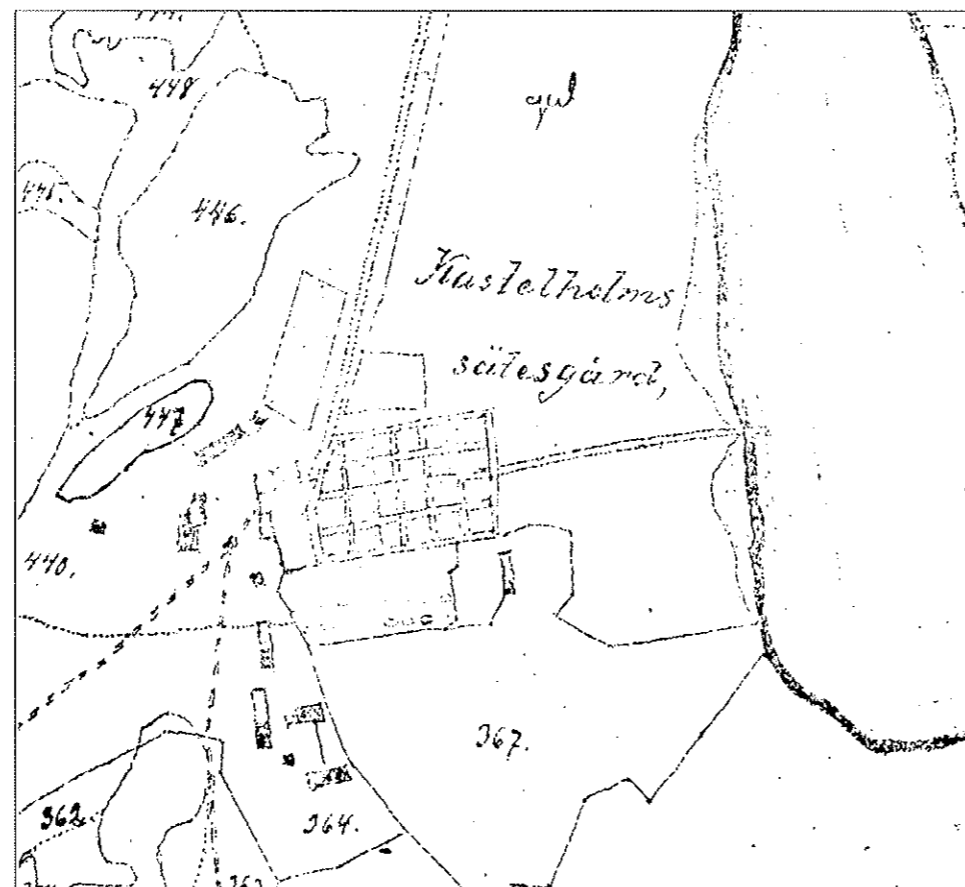

Fig. 4. Den ursprungliga rutträdgården fanns kvar åtminstone till 1870-talet och då hade man också redan förvandlat det angränsande området i söder till park. Pulkkinen 1875.

alnars höjd runt denna trädgård. Detta hade arrendatorn låtit uppföra för att hindra okynniga pojkar från att komma in och plundra.⁵⁹ En aln motsvarar nästan 60 cm, varför planket alltså hade en höjd om över fyra meter!

Arrendatorn uttryckte också önskemål om att få lägga igen plantskolorna eftersom alla större planteringar nu var gjorda, och de enstaka träd som fortsättningsvis skulle komma att behövas hellre kunde köpas in.⁶⁰

Trots att det inte framgår ur husesyneinstrumenten kan man från en karta som upprättades 1885 se att ytterligare en stor förändring skett i den stora, ehrenmalmska trädgården – den gamla indelningen i tjugotre kvarter existerade inte mera. Längst ner mot öster fanns fortfarande något som påminner om de gamla kvarteren, men i övrigt hade de försvunnit. De nya gångarna, som nämndes ovan, redovisas inte heller.

1893 nämns trenne trädgårdar, av vilka den ehrenmalmska var "ganska betydlig" och sades innehålla mest fruktträd och bärbuskar samt dessutom planteringsland för köksväxter.⁶¹ Något motsägelsefullt sägs sedan i instrumentet från den laga av- och tillträdes husesynen 1895 att trädgårdarna är fyra till antalet och samma som i 1874 års instrument. Men 1895 års husesyneinstrument innehåller utöver denna märkliga uppgift även intressanta upplysningar om att arrendator Rosenberg inköpt fruktträd i Sverige, från det kungliga lustslottet Rosendal. Därifrån hade han låtit hämta och redan 1874 plantera ut 120 stycken ädla fruktträd, vilka nu uppnått en sådan storlek att de inte av okynne kunde fördärvas. Därför anhöll Rosenberg nu om att få ersätta det tidigare 7 alnar höga planket med en vanlig gårdesgård, eftersom planket blev dyrt att underhålla. Synerätten godkände förslaget, men tyckte att Rosenberg borde ha ett vanligt staket vid trädgårdens västra gräns, mot stora uppfarten och allén.

Arrendatorn ville också att synerätten skulle förnya bestämmelserna i 1870 och 1879 års syneinstrument, där det stadgades att han hade rätt att fälla förvuxna eller skadade prydnadsträd och plantera nya i deras ställe, samt att han hade rätt att glesa ut förvildade askar och lönnar till ett inbördes avstånd om femton alnar om dessa växte så nära fruktträden att de överskuggade dessa. Han påpekade att trots att dessa bestämmelser redan fanns, så har det hänt att han t o m åtalats då han för åtta år sedan låtit fälla en stormskadad ask. Han ville också befrias från skyldigheten att hålla plantskolor, eftersom arrendators skyldighet att årligen utplantera träd i enlighet med gårdens mantal för länge sedan upphört att gälla. Anhållan beviljades, särskilt som plantor av ädla lövträd fanns i överflöd i park och alléer.⁶²

Så kom slutligen år 1897 ett innehållsrikt husesyneinstrument, ur vilket det framgår att arrendator Rosenberg redan på 1870-talet låtit plantera ut en mängd olika fruktträd i den ehrenmalmska trädgården. Dessa var säkert samma unga träd som i det föregående husesyneinstrumentet sades vara så stora att de nu klara sig från att bli förstörda genom okynne även om det höga planket togs bort och ersattes med en vanlig gårdesgård. De nya äppelträden var 65 till antalet, och bestod av följande sorter: tio vit astrakan, fem alexander, tio grågylling, fyra gravensteiner, ett rossvichs, tio vitgylling, tio hampus, fem orange, fem klaräpple och fem rosenhäger. Arrendatorn hade

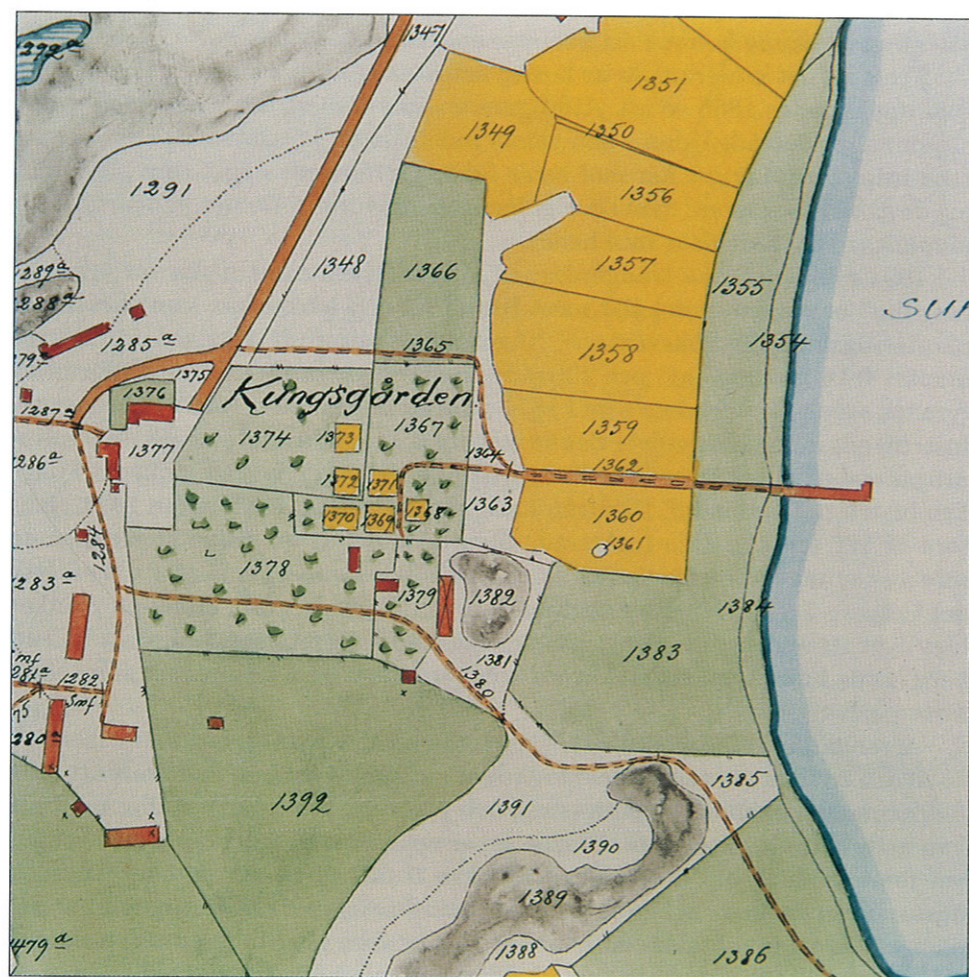

Fig. 5. Enligt kartan hade rutträdgården år 1885 försvunnit och ersatts med en fruktträdgård av annat snitt. Detta utseende har Kastelholms kungsgårds trädgård sedan fått behålla till våra dagar, med den förändringen att alla rabatter och andra planteringar med tiden, genom bristande underhåll, försvunnit. J. F. Henelius 1885.

också låtit plantera ut 20 päronträd av olika sorter, nämligen fem bergamotte, fem gråpäron, fem hofstapäron och fem capi au mont. Vidare hade planterats 15 plommonträd: fem reine claudes, fem Hackmans och fem röda kejsarplommon och till sist 20 körsbärsträd av vilka fem var monstreuse de Bavay, fem klarbär, fem majkirs, två bigarrå napoleon och tre montmorency. Samtliga planter hade köpts in från det kungliga lustslottet Rosendal i Sverige och utplanteringen hade skötts av trädgårdsmästare A.B. Dahlström. Arrendator Rosenberg meddelade att han inte ämnade söka ersättning för förbättringarna i trädgården, utan vid frånträdet skulle han överlåta alltsammans till kronan, vilket tacksamt noterades av synerätten.⁶³

Genom dessa planteringar befanns Kastelholms kungsgårds fruktträdgård utan gensägelse vara den förnämsta på Åland, vilket faktum hade konstaterats av Kejsarliga Finska Hushållningssällskapets ambuloriska trädgårdsmästare, herr Englund. Rosenberg hade också vårdat sig om allén, och dessutom förlängt denna ända bort till vägskalet vid Kila-torpet. Trädskolorna fanns fortfarande kvar, och beräknades innehålla ett par hundra telningar av ädla lövträd.⁶⁴

Ett nytt sekel – tiden efter år 1900

Vid sekelskiftet, exakt år 1900, överfördes arrenderättigheterna på Karl Georgs son, Wolter Rosenberg. Strax därefter meddelas att trädgården undergått en synbarlig förbättring. Den var välskött och hade – i tidens anda – kompletterats med en granhäck om ca 1000 plantor som anlagts mellan parken och gatan, "hvilken stöter till uthus".⁶⁵ I dag finns rester av en granhäck bestående av ett antal fullt utvuxna granar mellan gården och mejeribyggnaden, men det går inte att säga om häcken tidigare varit längre. Man hade också låtit en trädgårdsmästare planera om trädgården⁶⁶ och anlagt nya gångar och planterat ut ca hundra "dvärgäppelträd". Arrendatorn anhöll slutligen om att få glesa ut och fälla "särskilda grupper av företrädesvis lönn och ask, synbarligen vildt uppvuxna" i fruktträdgården. De skuggade de nyplanterade äppelträden och stod alldeles för tätt för att kunna utvecklas vackert. Rätten gav tillstånd till att fälla de önskade 102 större och mindre lövträden.⁶⁷

Något senare berättades att trädgården var aningen vanvårdad. Detta berodde säkert på att den nya arrendatorn, vicehäradshövding Gunnar Rosenberg, som tillträtt efter att förra arrendatorn avlidit 1910, inte var bosatt på gården. Gångarna hade lämnats "ouppskottade" och flera kvarter var övervuxna av ogräs.⁶⁸ Det är intressant att man fortfarande talade om kvarter – möjligen fanns några av de ursprungliga alltså kvar?

Den sista uppgiften om trädgården är från 1924, och då berättades att kungsgårdens tomt omgavs av en park och en välskött trädgård som till sin yta var 2,36 hektar. I trädgården fanns aderton äldre och ca 150 yngre äpple- och päronträd, ett antal körsbärsträd, två plommonträd och ett trettiotal bärbuskar.⁶⁹

Det verkar alltså som om åtminstone en del av den ursprungliga trädgår-

den funnits kvar ännu i början av 1900-talet, i form av de då nämnda kvarteren. Kanske situationen motsvarar 1880-talets karta, med några kvarter längst ner i trädgården, och i övrigt fruktträd. Det finns inte några som helst gångar på någon karta efter 1875, trots att sådana enligt instrumenten uppenbarligen funnits. Slutsatsen blir dock att den ehrenmalmska trädgården ägde bestånd mycket länge, förvandlingen på 1870-talet var kanske inte så genomgripande som dåvarande arrendatorn Rosenberg ville göra gällande inför husesynen. Strax före besiktningen år 1906 skedde också större förändringar (nytt planeringsarbete, nya gångar etc.), men ännu 1911 nämndes kvarteren.

En efterföljare – Andersböle gård

Om inte fantasin räcker till för att skapa en uppfattning om den ursprungliga trädgårdens utseende, finns en intressant kopia i mindre skala på Andersböle gård i Jomala. Andersböle karaktärsbyggnad lär ha tillkommit ca 1865 och uppförts av en före detta torpare på Kastelholms kungsgård som en kopia av karaktärshuset där. Denne torpare, Karl Persson⁷⁰, saknade förstås kännedom om den ursprungliga arkitektoniska tanken, han visste inte att Kastelholms kungsgårds karaktärsbyggnad bara var den ena av två flygelbyggnader. Följaktligen har han, förebilden trogen, placerat sin kopia av trädgården vid karaktärsbyggnadens ena gavel, alldeles som på kungsgården.

Trädgården på Andersböle har inte genomgått några genomgripande förändringar, och de ursprungliga kvarteren är tydligt urskiljbara och planterade med narcisser, påskliljor, brandlilja, akleja, äppelträd, körsbärsträd, mor eller och bärbuskar. Där finns också en liten körsbärsträdgård. Prydnadsväxterna i trädgården lär härstamma från Kastelholm, och inget talar emot att också fruktträden och bärbuskarna har sitt ursprung där. Andersböle är som en liten gåva från historien till Kastelholms kungsgårds trädgård, som nu kan kopiera sin kopia om man väljer att återge den förfallna trädgården ett 1700-tals utseende.

Kastelholms kungsgårds trädgård – vad händer i framtiden?

Vi har nu sett att Kastelholms kungsgårds trädgård har en spännande och intressant historia, att det fanns människor som hade både visioner och ambitioner, pengar, energi och tillräckligt med skaparkraft för att åstadkomma en trädgård av unika mått för Åland. Men trädgårdens framtid är osäker. Efter att den siste arrendatorn dog år 1975 har vården av trädgården inskränkt sig till att årligen slå bort det värsta gräset och till att hålla efter nyponsnåren och askslyet som med kraft och ihärdighet strävar till att ta makten i kamp med de försvagade gamla äppelträden och de blygsamma lökväxterna om våren.

Det finns i huvudsak tre vägar att välja mellan då man begrundar trädgårdens kommande öden. För det första kan man bevara och vårda det som ännu finns och som är spåren efter de stora omläggningarna under 1800-talets slut

och 1900-talets början. För det andra kan man överväga en rekonstruktion till ett ursprungligt utseende med den gamla indelningen i kvarter, och för det tredje, en helt ny anläggning i 1700-talsanda, men med bibehållande av de träd och växter som finns kvar.

För att överhuvudtaget kunna besluta sig för något alternativ måste man också ha klart för sig vad de återstående delarna av Kastelholms kungsgård kommer att användas till efter att Kastelholms arbetskoloni avvecklas. En av huvudfrågorna är också den framtida finansieringen, för innan man vet i vilket syfte och i samarbete med vilka institutioner som trädgården kommer att skötas kan inte några beslut tas.

Noter

- ¹ Samuel Magnus Ehrenmalm, född 1730 på Saustila, död 1814. Son till Lars Johan Malm, adlad Ehrenmalm och Elisabeth Åkerhjelm. S.M.E. gift 1762 med sin kusin på mödernet, friherrinnan Juliana Renata Åkerhjelm, dotter till Samuel Åkerhielm af Margrethelund.
- ² Husesynejnstrument 1785, Riksarkivet, Senaten, finanskontoret, Handlingar rörande kronans ägor och fastigheter.
- ³ Adolph Robert Helleday: Situationskarta öfver Kastelholm, 1773, Åbo-Björneborgs lantmäterikontor, Sund 11.
- ⁴ Remmer 1986, s 91.
- ⁵ Järvenpää L., Kastelholms kungsgårds bebyggelse på Slottsholmen från 1600-talet till 1772, manuskript till *Åländsk Odling 1994*.
- ⁶ Husesynejnstrument 1795, Riksarkivet, Senaten, finanskontoret, Handlingar rörande kronans ägor och fastigheter.
- ⁷ Remmer 1986, s 90.
- ⁸ Järvenpää 1994, se not 5.
- ⁹ Remmer 1986, s 83-84.
- ¹⁰ Husesynejnstrument 1785.
- ¹¹ A. Pulkkinen, (Karta över) Kastelholms kungsgård uti Sunds socken, 1875, Riksarkivet, sot.virk. 1214 2D 25/14 Sund
- ¹² Husesynejnstrument 1795.
- ¹³ Karling 1931, s 135.
- ¹⁴ Remmer 1995, s 125-153.
- ¹⁵ Husesynejnstrument 1825, Dokument från Kastelholms gård, Ålands Museum.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Husesynejnstrument 1785.
- ¹⁸ Husesynejnstrument 1795.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ A. Willebrand, Memorial, 24 september 1842, ÅLA, Länsstyrelse/länkontor, Krono Fogdens i Ålands Härad Bref 1842, BD 107/368.
- ²¹ Syneprotokoll 1818.
- ²² Isaksson 1981, s 60.
- ²³ Husesynejnstrument 1825.
- ²⁴ Isaksson 1981, s 60.
- ²⁵ Del av generalkartan över Kastelholms kungsgård, 1824, RA, Senaten, tal. os. AD-aktikartat, BD 363/39, 2D 4/9.
- ²⁶ Husesynejnstrument 1825.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Ibid.
- ²⁹ Ibid.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Ibid.
- ³² Husesynejnstrument 1 september 1825.
- ³³ Ritning av byggnader tillhörande handelsman Markoff på Åland, 1813, RA, Sampo-Tarmo.

- ³⁴ Transumt af Finance Expeditionens i Kejslerliga senaten för Finland den 3 november år 1824 om Castelholms Kongsgård afslutade arrende Contract, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
- ³⁵ Husesyneinstrument 1860, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ³⁶ Husesyneinstrument 1850, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ³⁷ Kronofogde Nordbergs brev av den 4 oktober 1828, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Ankomna brev 1828, Aa 57.
- ³⁸ Contract om Ladugårdsbacka, 22 januari 1833, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 8.
- ³⁹ Syn å afbrände Commendantsbyggningen vid Castelholm, 20 april 1831, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 7, 1829-1832.
- ⁴⁰ Överstelöjtnant Pavloffs brev av den 25 november 1831, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Commendanternes bref 1831, BD 114/89.
- ⁴¹ Auctions Protocoll å reparationerne vid Castelholm, 31 juli 1832, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 7, 1829-1832.
- ⁴² Ekonomisk besiktning, 31 oktober 1832, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ⁴³ Syn å nya Planket vid Castelholm, 9 februari 1833, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 8.
- ⁴⁴ Husesyneinstrument 1837, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁴⁵ Husesyneinstrument 3 och 4 oktober 1842, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ⁴⁶ Memorial, 29 juli 1842, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Kronofogdens i Ålands Härad Bref 1842, BD 107/368.
- ⁴⁷ Besiktningssinstrument 19 augusti 1842, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
- ⁴⁸ Husesyneinstrument 3 och 4 oktober 1842.
- ⁴⁹ Auktionsprotokoll, husarrende, 2 februari 1844, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
- ⁵⁰ Auktionsprotokoll, husförsäljning, 2 februari 1844, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
- ⁵¹ Husesyneinstrument 1850, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Husesyneinstrument 1860, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ⁵⁷ Husesyneinstrument 1870, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ⁵⁸ Husesyneinstrument 1874, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁵⁹ Ekonomisk besiktning 1884, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Ekonomisk besiktning 1893, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- ⁶² Husesyneinstrument 1895, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶³ Husesyneinstrument 1897, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Ekonomisk besiktning 1906, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶⁶ Ekonomisk besiktning 1911, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶⁷ Ekonomisk besiktning 1906, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶⁸ Ekonomisk besiktning 1911, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- ⁶⁹ Besiktningssprotokoll 28 augusti 1924, Museiverkets byggnadshistoriska avdelnings topografiska arkiv, Sund.
- ⁷⁰ Helena Wetterström, muntlig uppgift maj 1995. HW är nuvarande ägare till Andersböle gård och ättling till Karl Persson.

Bilaga 1

Arrendatorer på Castelholms kungsgård 1770 - 1920

- 1770** Riddaren och hovrättsrådet Samuel Ehrenmalm tillträder som arrendator.
- 1795** den 23 februari skriver Kungliga Kammarkollegiet under det kontrakt enligt vilket "herr Contre Amiralen general Adjutanten Commendeuren af Kongl Svärds Orden och Riddaren af Kongl Svenska orden pour le Merite Militaire Wälborne **Victor von Stedingk**" innehar Castelholms kungsgård från 14 mars 1795 till midfastan år 1820. Denne låter dock omedelbart "transportera" kontraktet, dvs. han överlåter det på herr majoren, högädle **Herman Müllern**, som innehar arrendet ända till 1812, då han i sin tur anhåller om att för de återstående arrendeåren få överlåta gården till ekonomidirektör (magasinsförvaltaren på Castelholms slott) **Pehr Lignell**, som innehar kontraktet till 1824.
- 1795** Denne låter dock omedelbart "transportera" kontraktet, dvs. han överlåter det på herr majoren, högädle **Herman Müllern**, som innehar arrendet ända till 1812, då han i sin tur anhåller om att för de återstående arrendeåren få överlåta gården till ekonomidirektör (magasinsförvaltaren på Castelholms slott) **Pehr Lignell**, som innehar kontraktet till 1824.
- 1812** ekonomidirektör (magasinsförvaltaren på Castelholms slott) **Pehr Lignell**, som innehar kontraktet till 1824.
- 1825** övertas kontraktet av handelsmannen **Petter Markoff**, som dör 1837.
- 1837** övergår arrendet till "herr inspectoren" **Anders Strömberg**, som behåller gården t.o.m. 1850. Han efterföljs
- 1850** av godsförvaltaren **Berndt Wikström** som kvarstår till 1861.
- 1862** får kronolänsman **Samuel Forsberg** arrendet och
- 1866** den 8 mars överförs föregående arrendators rättigheter på **Karl Georg Rosenberg**.
- 1885** erhåller denne nytt kontrakt till midfastan
- 1895** då kontraktet ännu en gång förnyas.
- 1900** överförs arrenderättigheterna på **Wolter Rosenberg**.
- 1910** överförs arrendet efter föregående arrendators död på vicehäradshövding **Gunnar Rosenberg**.
- 1920** tillträdde **Artur Nordblom** och efterträddes sedermera av sonen **Lars Nordblom**, som innehade arrendet till sin död **1975**.

Källor och litteratur

- Otryckta**
- Järvenpää, L., 1994 Castelholms kungsgårds bebyggelse på slottsholmen ca 1600 till 1772, manuskript till *Åländsk Odling, Årgång 54*.

- Husesyneinstrument 1785, Riksarkivet (RA), Senaten, finanskontoret, Handlingar rörande kronans ägor och fastigheter
- Husesyneinstrument 1795, RA, Senaten, finanskontoret, Handlingar rörande kronans ägor och fastigheter.
- Syneprotokoll 1818, ÅLA, Kronofogdens på Åland Arkiv, C Protokoll: Syne- och besiktningssinstrument ... 4. 1810-1823.
- Transumt af Finance Expeditionens i Kejslerliga senaten för Finland den 3 november år 1824 om Castelholms Kongsgård afslutade arrende Contract, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
- Husesyneinstrument 22 juli 1825, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum.
- Husesyneinstrument, 1 september 1825, Dokument från Castelholms gård, Ålands Museum (ÅM).
- Kronofogde Nordbergs brev av den 4 oktober 1828, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Ankomna brev 1828, Aa 57.
- Syn å afbrände Commendantsbyggningen vid Castelholm, 20 april 1831, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 7, 1829-1832.
- Överstelöjtnant Pavloffs brev av den 25 november 1831, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Commendanternes bref 1831, BD 114/89.
- Auctions Protocoll å reparationerne vid Castelholm, 31 juli 1832, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv C:a 7, 1829-1832.
- Ekonomisk besiktning, 31 oktober 1832, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
- Contract om Ladugårdsbacka, 22 januari 1833, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 8.
- Syn å nya Planket vid Castelholm, 9 februari 1833, ÅLA, Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 8.

Husesyneinstrument 1837, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Memorial, 29 juli 1842, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Kronofogdens i Ålands Härad Bref 1842, BD 107/368.
 Besiktningsinstrument 19 augusti 1842, ÅLA; Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
 A. Willebrand, Memorial, 24 september 1842, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Kronofogdens i Ålands Härad Bref 1842, BD 107/368.
 Husesyneinstrument 3 och 4 oktober 1842, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
 Auktionsprotokoll, husarrende, 2 februari 1844, ÅLA; Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
 Auktionsprotokoll, husförsäljning, 2 februari 1844, ÅLA; Kronofogdens på Åland arkiv, C:a 9.
 Husesyneinstrument 1850, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
 Husesyneinstrument 1860, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
 Husesyneinstrument 1870, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
 Husesyneinstrument 1784, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Ekonomisk besiktning 1884, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Ekonomisk besiktning 1893, ÅLA, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne, Hbe 4.
 Husesyneinstrument 1895, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Husesyneinstrument 1897, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Ekonomisk besiktning 1906, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Ekonomisk besiktning 1911, Dokument från Kastelholms gård, ÅM.
 Besiktningsprotokoll 28 augusti 1924 Museiverkets byggnadshistoriska avdelnings topografiska arkiv, Sund.

Kartor och ritningar

Adolph Robert Helleday, Situationskarta öfver Kastelholm, 1773, Åbo-Björneborgs lantmäterikontor, Sund 11.
 A. Pulkkinen, Kastelholms kungsgård uti Sunds socken, 1875, RA, sot.virk. 1214 2D 25/14 Sund. Del av generalkartan över Kastelholms kungsgård, 1824, RA, Senaten, tal.os. AD-aktikartat, BD 363/39, 2D 4/9.
 Ritning af byggnader tillhörande handelsmannen Markoff på Åland, 1813, RA, Sampo-Tarmo.

Muntliga

Helena Wetterstrand, telefonsamtal november 1993.
 Helena Wetterstrand, Andersböle gård, maj 1994.

Tryckta

Flinck, M.,	1995	Tusen år i trädgården, Värnamo.
Herrmanns, R.,	1985	Slott och herremanshus i Södermanland, Uppland och Västmanland, Borås.
Isaksson, M.,	1981	Kring Bomarsund, Ekenäs.
Karling, S.,	1931	Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott, Stockholm.
Remmer, C.,	1986	Prästgårdar på Åland, ÅLAND nr 14, Mariehamn
Remmer, C.,	1995	1700-talsporträtten från Bolstaholm, Åländsk Odling, Årgång 55, Mariehamn.

ELISABETH och PIOTR PALAMARZ

Restaureringen av Kastelholms slott: en presentation av de hittills tillämpade restaureringsprinciperna och metoderna.

(...) "Att förstå det förflutna, gör oss bättre rustade att möta dagens och morgondagens nya utmaningar".
 (SSP, Nordisk Museologi 1996.1)

Inledning

Trots att restaureringen av Kastelholms slott inte ännu är färdigställd är det befogat att försöka göra en sammanställning och en preliminär utvärdering av de hittills genomförda åtgärderna. Detta bör göras med tanke på alla som är intresserade av ämnet, och för att man är skyldig själva anläggningen en sådan redovisning. Den har under sin långa historia blivit, är för närvarande, och kommer antagligen även i fortsättningen att bli utsatt för ständiga förändringar. I detta fall är vi intresserade av de förändringar som med kortare eller längre pauser kontinuerligt genomförts vid byggnadskomplexet under de senaste drygt hundra åren.¹

Restaureringskonsten innehåller många möjligheter och alternativ, och valet av dessa är av avgörande betydelse för slutresultatet. I dag råder en principiell enighet om att restaureringen och förvaltningen av ett byggnadsminnesmärke måste anpassas till objektets villkor. Det är ett grundläggande kriterium vars betydelse bör kunna delas av alla som har ansvar för byggnadsvård. Det är byggnaden själv, dess utformning, tekniska kondition och historiska värde, som borde bestämma villkoren och gränserna för restaureringsprogram och förvaltningssätt. Precisering av byggnadsminnesverkets identitet borde betraktas som utgångspunkt när man ställer en diagnos och formulerar en prognos för vad byggnaden tål i form av åtgärder och användning.

I fråga om Kastelholm har förväntningarna hos allmänheten i samband med den senaste restaureringen varit att återuppliva slottets traditionella funktioner, dock i nya former, och dessa ambitioner har fortfarande gehör hos den åländska befolkningen. Det är inte lätt att avvisa dessa krav med förklaring att monumentets egna förutsättningar motiverar en annan roll för slottet, nämligen ett byggnadsminnesverk med stort historiskt, symboliskt, arkitektoniskt och pedagogiskt värde.

Den nuvarande restaureringen genomförs utgående från slottets egen identitet, som präglas av dess ruinkaraktär med avläsbara avlagringar av olika generationers bidrag till borgens byggnadshistoria. Man försöker i största möjliga utsträckning värna om olika spår av äldre ingrepp och ombyggnader